COHERENCE – The Multidisciplinary Research Journal
Volume No: 4, Issue No: 1, Year: 2013 (January-June)
PP: 17-22
ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

स्वप्नवासवदत्ते प्रेमत्यागयोर्नाटकीयाभिव्यक्ति

डॉ. रविशंकर
प्रधानाचार्य
पूर्णिमा रामप्रताप संस्कृत महाविद्यालय , बैगनी , दरभंगा

सारांश

भासस्य स्वप्नवासवदत्ते प्रेम त्यागश्च परस्परविरोधिनौ भावौ न स्तः; राजनीतिकपरिस्थितिभिः नियन्त्रितस्य दाम्पत्यसम्बन्धस्य अन्तर्गतौ अनुभवौ स्तः। प्रस्तुतशोधपत्रे वासवदत्तायाः अज्ञातवासः, पद्मावत्या विवाहप्रसङ्गः, उदयनस्य स्मृतिनिष्ठोऽनुरागः, स्वप्नदृश्यं तथा अन्तिमं प्रत्यभिज्ञानं नाट्यसंविधानस्य आधारेण विविच्यन्ते। संवादस्य स्वगतस्य च भेदः, पात्राणां विषमं वृत्तान्तज्ञानम्, देहचेष्टाः तथा कौतुकमालावीणाचित्रादीनामुपयोगः अध्ययनस्य प्रमुखाधाराः। विश्लेषणात् स्पष्टं भवति यद्वासवदत्तायास्त्यागः प्रेमनिवृत्तिं न सूचयति; सः स्वकीयाभिलाषस्य विद्यमानतायामेव तत्कालिकस्य अधिकारप्रदर्शनस्य संयमनं दर्शयति। उदयनस्य शोकः पद्मावत्याः सौहार्देन सह चित्रितः, येन प्रेमस्य निरन्तरता अन्यस्य सम्बन्धस्य निराकरणमन्तरेण व्यक्ता भवति। स्वप्नदृश्ये वास्तविकसन्निधिः पात्रस्य संशयेन आवृता सती विप्रलम्भस्य विशेषां नाटकीयावस्थां निर्माति। अध्ययनस्य निष्कर्षोऽयं यत्प्रेमत्यागयोः सौन्दर्यं तयोः सामान्यप्रशंसायां न, अपि तु आकाङ्क्षायाः आत्मसंयमस्य च दृश्यसंवादात्मकसम्बन्धे प्रतिष्ठितम्।

बीजशब्दाः स्वप्नवासवदत्तम्, भासः, प्रेम, त्यागः, विप्रलम्भः, नाट्यसंविधानम्, स्वप्नदृश्यम्, प्रत्यभिज्ञानम्।

1. प्रस्तावना

स्वप्नवासवदत्तस्य कथावस्तुनि राज्यस्य पुनरुद्धारः दाम्पत्यजीवनस्य परिवर्तनं च अन्योन्याश्रितौ विषयौ स्तः। यौगन्धरायणस्य योजना उदयनस्य राजनीतिकस्थितिं सुदृढां कर्तुं प्रवर्तते, किन्तु तस्याः निष्पादनं वासवदत्तायाः आत्मगोपनम् उदयनस्य प्रियामृत्युविश्वासं च अपेक्षते। अनेन राजनीतिकस्य प्रयोजनस्य मानवीयं मूल्यं कथायाः आरम्भादेव उपस्थितं भवति। राज्यहिताय कल्पितः उपायः तदा नाटकीयतां प्राप्नोति, यदा तस्य परिणामाः व्यक्तीनां दैनन्दिनव्यवहारे, भाषणे, मौने च अनुभूयन्ते [1, अङ्काः 1–3]।

नाटकस्य प्रेमचित्रणं पुनर्मिलनस्य अपेक्षया तदभावे सम्बन्धस्य सातत्यं प्रकाशयति। उदयनस्य कृते वासवदत्ता स्मृतिविषया, वासवदत्तायास्तु उदयनः प्रत्यक्षदर्शनयोग्योऽपि स्वपरिचयप्रकाशनस्य अयोग्यः। अतः उभयोर्वियोगानुभवः समानस्थितिमूलकः नास्ति। एकः प्रियायाः जीवनसम्भावनामजानन् शोचति, अपरा स्वजीवितस्य सत्यं गोपयन्ती तमेव शोकं पश्यति। अत्र प्रेमस्य तीव्रता ज्ञातस्य सत्यस्य उच्चारणे न, तस्य अनुक्ततायाः भारवहने व्यक्ता भवति।

कीथः भासस्य नाट्यकलायां भाषायाः स्पष्टतां दृश्यगतिं च महत्त्वपूर्णे मन्यते। स्वप्नवासवदत्तस्य प्रशंसायामपि पात्रभावानां प्रभावशाली प्रस्तुतिर्नाटकीयपरिपक्वता च तस्य विवेचनस्य प्रमुखौ पक्षौ स्तः [2, पृ. 103–104, 115–117]। पुसलकरः विशेषतः वासवदत्तायाः कठिनपरिस्थितिषु प्रवर्तमानं भावजीवनं तथा पञ्चमाङ्कस्य स्वप्नदृश्यं नाटकस्य सौन्दर्यकेन्द्रत्वेन विवेचयति [3, अध्यायः 7, स्वप्नवासवदत्तविवेचनम्]। एतेषामवलोकनानां प्रकाशे प्रस्तुताध्ययनं चरित्रगुणानां प्रशंसातः अग्रे गत्वा तेषामभिव्यञ्जकां नाट्यप्रक्रियां परीक्षते।

अत्र मुख्यः प्रश्नः अस्ति—वासवदत्तायाः प्रेम त्यागश्च केन नाटकीयविन्यासेन सहृदयस्य अनुभवविषयौ भवतः? अस्य प्रश्नस्य अन्तर्गतं व्यक्ताभिलाषस्य निगूढाभिलाषस्य च सम्बन्धः, स्वगतवचनस्य प्रयोजनम्,

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

स्त्रीपात्रयोः परस्परव्यवहारः, स्वप्नजागरितयोः सन्धिस्थितिश्च विवेच्यन्ते। प्रतिपाद्यमानः पक्षोऽयं यत्त्यागस्य प्रभावः इच्छायाः अभावे न, इच्छायाः स्पष्टोपस्थितौ तस्याः तात्कालिकसंयमने अधिकं प्रकाशते।

2. अध्ययनपद्धतिः तथा नाटकीयाभिव्यक्तेः स्वरूपम्

अध्ययनस्य आधारः मूलनाटकस्य प्रसङ्गानुगतः पाठः। पात्रं किं वदति, कस्य सम्मुखे वदति, तस्य वचनस्य वास्तविकमर्थं के जानन्ति, अनन्तरं तेन किं क्रियते—इत्येते प्रश्नाः संयुक्ततया परीक्ष्यन्ते। प्राकृतसंवादानां संस्कृतच्छायाः उद्धरणेषु यथास्थानं निर्दिष्टाः। धनञ्जयस्य नाट्यलक्षणं दृश्यव्यवहारस्य महत्त्वं स्पष्टयति—

"अवस्थानुकृतिर्नाट्यं रूपं दृश्यतयोच्यते।" [4, 1.7]।

अवस्थायाः अनुकरणमिति निर्देशः पात्रस्य भाववर्णनात् तस्य परिस्थितिजन्यस्य व्यवहारस्य प्रस्तुतिं प्रति ध्यानं नयति। वासवदत्ता दुःखितेति कथनमेकम्; तया स्वपत्युः अन्यविवाहार्थं माला ग्रथ्यते इति प्रदर्शनमन्यत्। उत्तरस्मिन् भावः क्रियायाः अन्तर्गतः भवति। प्रेक्षकः तस्याः हस्तव्यापारं पश्यन् तदन्तर्निहितं विरोधमपि अनुभवति।

भरतस्य रससूत्रमपि भावानां पृथक्सङ्कलनापेक्षया तेषां सम्बन्धं प्राधान्येन स्थापयति—

"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः।" [5, अध्यायः 6, रससूत्रम्]।

प्रस्तुतविषये प्रियव्यक्तिः, गोपनीयः सम्बन्धः, स्मृतिजनकानि वस्तूनि, अश्रुपातः, उत्कण्ठा, शङ्का तथा आत्मसंयमः परस्परं सम्बध्यन्ते। तेषां समन्वयेन प्रेमस्य अनुभूतिः विकसितुं शक्नोति। त्यागोऽत्र पृथक् रसत्वेन न कल्पितः; सः पात्रस्य निर्णयेषु प्रवर्तमानः व्यवहारविशेषः, येन अनुरागस्य गाम्भीर्यं प्रकाशते।

3. अज्ञातवासे प्रेमस्य आत्मसंयमश्च

प्रथमाङ्के वासवदत्तायाः वेषपरिवर्तनं सामाजिकपरिचयस्य परिवर्तनमपि भवति। उदयनस्य महिषी सती सा आवन्तिकानाम्ना अन्यस्य आश्रये स्थाप्यते। यौगन्धरायणः तां स्वभगिनीत्वेन परिचाययति। एतस्मिन् प्रवेशे राजमहिषीत्वस्य अभावः बाह्यालङ्कारत्यागात् गभीरतरः; स्वकीयस्य वृत्तान्तस्य स्वतन्त्रकथनमपि तया संयन्तव्यम् [1, प्रथमाङ्कः, आश्रमप्रवेशप्रसङ्गः]।

अज्ञातवासस्य कठिनता मार्गश्रममात्रे नास्ति। पूर्वसम्बन्धाः अन्तः स्मर्यन्ते, किन्तु व्यवहारस्तदनुरूपं न कर्तुं शक्यते। कस्यापि प्रश्नस्य उत्तरं ददती सा सत्यस्य कियदंशं प्रकाशयितुमर्हतीति सततं चिन्तयति। एषा सतर्कता त्यागं क्षणिकनिर्णयात् निरन्तरानुष्ठानं प्रति नयति। योजना स्वीकारेण कार्यं समाप्तं न भवति; प्रत्येकस्मिन् संवादे तस्याः पुनः पालनमपेक्षितम्।

ब्रह्मचारिणः मुखात् स्वकीयमृत्युवृत्तान्तं शृण्वन्ती वासवदत्ता उदयनस्य शोकस्य परिमाणमवगच्छति। जीवती स्वस्य मृतत्वं श्रुत्वा सा तत्कालं सत्यं प्रकाशयितुमिच्छन्तीव भवति, किन्तु तदिच्छां निगृह्णाति। अत्र प्रेक्षकस्य ज्ञानं वक्तुः ज्ञानात् विस्तृततरम्। ब्रह्मचारी विश्वस्तं वृत्तान्तं निवेदयति, प्रेक्षकस्तु तस्य निवेदनस्य मिथ्यात्वं तत्सम्भवस्य दुःखस्य सत्यत्वं च युगपज्जानाति [1, प्रथमाङ्कः, ब्रह्मचारिप्रवेशः]।

द्वितीयाङ्के उदयनपद्मावत्योर्विवाहवार्ता वासवदत्तायाः संयमं पुनः परीक्षते। तस्याः प्रश्नेषु उदयनस्य स्वेच्छाविषयकः संशयः व्यक्तः। विवाहप्रस्तावः मगधपक्षादागत इति ज्ञानेन तस्याः मनसि किञ्चिदाश्वासनं जायते। अयं सूक्ष्मः प्रसङ्गः दर्शयति यत्सा योजनायाः प्रयोजनं जानन्त्यपि पत्युः हृदयपरिवर्तनं सोढुं समानतया प्रस्तुता नास्ति [1, द्वितीयाङ्कः, विवाहवार्ताप्रसङ्गः]।

तृतीयाङ्कस्य आरम्भे तस्या अनुभूतिः तीव्रतया व्यक्ता—

"आर्यपुत्रोऽपि नाम परकीयः संवृत्तः।" [1, तृतीयाङ्कः, संस्कृतच्छाया]।

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

परकीयत्वस्य एषा प्रतीतिः प्रेमस्य निवृत्तिं न दर्शयति। प्रत्युत आत्मीयस्य पुरुषस्य सामाजिकसम्बन्धे जातं परिवर्तनं तस्याः पीडां जनयति। सा पुनर्दर्शनस्य आशां धारयति, उदयनस्य अनुरागं ज्ञातुमिच्छति, तस्य सुखेन स्वसुखं सम्बध्नाति। अतस्तस्यास्त्यागं भावशून्यस्य कर्तव्यपालनस्य रूपेण निरूपयितुं न शक्यते। कर्तव्यं तथा प्रेमजनिता आकाङ्क्षा तस्यामेककालं प्रवर्तेते।

एतस्याः सहमतेः परिस्थितिसापेक्षतापि महत्त्ववती। सा राज्यरक्षणयोजनायाः सहयोगिनी अस्ति, किन्तु तस्याः परिणामेषु स्वमहिषीपरिचयस्य गोपनं तथा दाम्पत्याधिकारस्य विलम्बनं तस्यैव विशेषतः सहनीयम्। नाटकं तस्याः धैर्यं गौरवयति, परन्तु तद्गौरवं पीडायाः अप्रस्तुत्या न साधयति। स्वगतवचनानि तस्याः अन्तःस्थितं प्रतिरोधं विषादं च प्रेक्षकस्य समीपे रक्षन्ति।

4. कौतुकमालाप्रसङ्गे त्यागस्य मूर्तरूपम्

पद्मावत्या विवाहार्थं कौतुकमालां ग्रथितुं वासवदत्तायाः नियोजनं नाटकस्य अत्यन्तं सघनः प्रसङ्गः। बाह्यदृष्ट्या कुशलायाः स्त्रियाः सहाय्यमपेक्षितम्; अन्तर्दृष्ट्या तु स्वस्य दाम्पत्यस्थितिं परिवर्तयतः संस्कारस्य उपकरणं तया निर्मातव्यम्। एतस्मिन् विरोधे तस्याः संक्षिप्ता प्रतिक्रिया पर्याप्तं भावभारं वहति—

"एतदपि मया कर्तव्यमासीत्।" [1, तृतीयाङ्कः, कौतुकमालागुम्फनप्रसङ्गः, संस्कृतच्छाया]।

वाक्यस्थमपिपदं पूर्वसहितस्य दुःखस्य उपरि अपरस्य भारस्य योजनां सूचयति। तस्याः अज्ञातवासः पूर्वमेव कठिनः; इदानीं तदेव गोपनं तां प्रत्यक्षसहयोगस्य भूमिकायां स्थापयति। अन्येषां कृते साधारणः हस्तव्यापारः प्रेक्षकस्य कृते अन्तरङ्गवेदनायाः दृश्यरूपं भवति।

मालायामुपयोज्यमानयोरविधवाकरणसपत्नीमर्दननाम्नोरोषध्योः प्रसङ्गः अस्य भावस्य विस्तारं करोति। अविधवाकरणस्य अधिकगुम्फनं वासवदत्ता स्वस्याः पद्मावत्याश्च हितकरं मन्यते; सपत्नीमर्दनस्य प्रयोगं तु निवारयति। तस्य निष्प्रयोजनत्वं कथयितुं उदयनस्य पूर्वभार्यायाः मृतत्वमेव सार्वजनिकहेतुत्वेन उपन्यस्यति [1, तृतीयाङ्कः]।

अत्र एकमेव वचनं द्विधा कार्यं करोति। उपस्थितायाः परिचारिकायाः कृते तत् व्यवहारोपयोगी स्पष्टीकरणम्; प्रेक्षकस्य कृते जीवत्या स्त्रिया स्वस्य मृतत्वस्य स्वीकारोक्तिः। तस्याः आत्मरक्षणम्, पद्मावत्याः हितचिन्ता, योजनागोपनं च परस्परं मिश्रितानि भवन्ति। एतेषु एकस्यैव भावस्य निर्विशेषप्राधान्यकल्पनया प्रसङ्गस्य सूक्ष्मता नश्येत्।

माला अतः केवलं विवाहस्य शोभोपकरणं नास्ति। सा वासवदत्तायाः अदृश्यमानं सहयोगं दृश्यं करोति। विवाहे यस्याः सार्वजनिकं स्थानं नास्ति, तस्याः हस्तनिर्मितमुपकरणं तत्र उपस्थितम्। एतादृशेन वस्तुविन्यासेन भासः अनुपस्थितौ उपस्थितेः विशिष्टं रूपं रचयति; स्वप्नदृश्ये स एव विरोधः अन्येन प्रकारेण पुनः विकसितः भवति।

5. उदयनस्य अनुरागः पद्मावत्याः सौहार्दं च

चतुर्थाङ्के उदयनविदूषकयोः संवादः पूर्वाङ्केषु वासवदत्तायाः मनसि प्रवर्तमानं संशयं सम्बोधयति। राज्ञोऽभिप्रायं प्रष्टुं विदूषकः पुनः पुनराग्रहं करोति। समीपे निगूढे स्त्रीपात्रे स्तः; अतः निजसंवादत्वेन उक्तं वचनं ताभ्यामपि श्रूयते। उदयनः प्रतिवदति—

> "पद्मावती बहुमता मम यद्यपि रूपशीलमाधुर्यैः।
>
> वासवदत्ताबद्धं न तु तावन्मे मनो हरति॥"[1, चतुर्थाङ्कः, उदयनविदूषकसंवादः]।

अत्र पद्मावत्याः गुणस्वीकारः वासवदत्ताविषयकस्य अनुरागस्य सातत्येन सह वर्तते। उदयनस्य प्रेमनिर्णयं नूतनभार्यायाः सर्वथा अवमानरूपेण पठितुं न शक्यते। तथापि तस्य मनसि पूर्वसम्बन्धस्य विशिष्टं स्थानं स्पष्टम्। नूतनविवाहः स्मृतेः तत्कालविलोपं न साधयतीति भावः पद्यस्य केन्द्रे अस्ति।

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

वासवदत्तायाः कृते एतद्वचनं परिश्रमस्य प्रत्युपकारवत् अनुभूयते। तस्या गोपनीयत्वमेव अस्य आश्वासनस्य कारणं भवति, यतः उदयनस्तां सन्निहितां न मन्यते। तस्य वचने तामाश्वासयितुं कृत्रिमप्रयत्नस्य सम्भावना नास्ति। अनेन अज्ञातवासस्य पीडाजनकः पक्षः क्षणमात्रं अप्रत्यक्षविश्वासप्राप्तेः साधनं भवति। पद्मावत्याः प्रतिक्रिया अस्य दृश्यस्य समानं महत्त्वं वहति। परिचारिका राज्ञो दाक्षिण्यं प्रश्नयति, पद्मावती तु पूर्वभार्यायाः गुणस्मरणमेव तस्य सद्भावस्य प्रमाणं मन्यते। सा मृतायाः स्त्रियाः स्मृतिं स्वविवाहस्य प्रतिद्वन्द्विनीं न करोति। एतस्याः उदारतायाः मूल्यं तस्याः स्वकीयस्थितौ अवगन्तव्यम्; सा वासवदत्तायाः जीवितत्वं न जानाति [1, चतुर्थाङ्कः]।

अतः स्त्रीपात्रयोस्त्यागः समानज्ञानमूलकः नास्ति। वासवदत्ता वास्तविकसम्बन्धं गोपयन्ती स्वस्थानं सीमयति; पद्मावती अज्ञातसत्यायां परिस्थितौ शोकाकुलस्य पत्युः भावनां मानयति। उभयोः सौहार्दं भिन्नमार्गेण विकसितं भवति। भासः सपत्नीसम्बन्धस्य सम्भावितं वैरं नाटकीयस्य संघर्षस्य एकमात्रमाधारं न करोति।

उदयनस्य अश्रुपाते वासवदत्ता पद्मावतीं तस्य समीपं प्रेष्य स्वयं निष्क्रामति। यस्याः दर्शनं राज्ञः शोकं निवारयितुं शक्नुयात्, सैव आत्मगोपनस्य कारणात् अन्यस्या उपस्थितिं आवश्यकां मन्यते। अत्र त्यागः निषेधात्मकः आत्मसंयममात्रं न तिष्ठति; प्रियस्य सांत्वनाय योग्यस्य व्यक्तेः समीपस्थापनरूपां सक्रियतामपि प्राप्नोति [1, चतुर्थाङ्कस्य अन्तिमभागः]।

6. स्वप्नदृश्ये सन्निधिवियोगयोः सहावस्थानम्

पञ्चमाङ्कस्य स्वप्नदृश्यं पूर्ववर्तिनां भावप्रसङ्गानां सङ्गमस्थलम्। पद्मावत्याः शिरोवेदनां श्रुत्वा उदयनः तस्याः परिचर्यार्थमागच्छति। तामप्राप्य शय्यायामुपविशति, विदूषकेण सह पूर्वस्मृतीः कथयन् निद्रां प्राप्नोति। पश्चात् वासवदत्तापि पद्मावत्याः सेवायै प्रविशति। एवं दृश्यस्य आरम्भे उभयोः प्रवृत्तिः पद्मावत्याः स्वास्थ्यचिन्तया सम्बद्धा अस्ति [1, पञ्चमाङ्कः]। वासवदत्ता शयाने राजनि पद्मावतीबुद्धिं करोति। स्नेहस्य अल्पत्वं न प्रतीयेत इति तस्यामेव शय्यायामुपविशति। राज्ञो वासवदत्तासम्बोधनं श्रुत्वा तस्य परिचयं जानाति, स्वदर्शनेन योजनाभङ्गं सम्भावयति च। स निद्रित एवास्तीति निश्चित्य क्षणं तिष्ठति। अत्र निकटदर्शनस्य आकाङ्क्षा गोपनकर्तव्येन प्रत्यक्षं सङ्घर्षं प्राप्नोति। राजा तस्याः कोपं प्रश्नयति। वासवदत्ता प्रत्याह—

> "नहि नहि, दुःखितास्मि।" [1, पञ्चमाङ्कः, स्वप्नसंवादः, संस्कृतच्छाया]।

अस्य लघुवाक्यस्य प्रभावः विस्तीर्णे प्रसङ्गे प्रतिष्ठितः। तस्याः दूरीभावः प्रेमाभावेन अथवा प्रतिशोधेच्छया न जातः। सा विरहपीडां वहति, किन्तु तस्याः सम्पूर्णं कारणं राज्ञे वक्तुं न शक्नोति। निद्रासन्नस्य राज्ञः सम्मुखे क्षणमात्रं व्यक्तः सत्यांशः जाग्रद्व्यवहारस्य गोपननियमात् अवकाशं लभते।

दृश्यमिदं सर्वथा स्वप्नकल्पितं नास्ति। वासवदत्ता वस्तुतः उपस्थितास्ति, राज्ञा सह संवादं करोति, निर्गमनात् पूर्वं शय्यायाः अवलम्बमानं तस्य हस्तं पुनः शयने स्थापयति। उदयनः प्रबुद्धः स्वानुभवस्य स्वरूपं निश्चेतुं न शक्नोति; विदूषकस्तं स्वप्नत्वेन व्याख्यातुमिच्छति। प्रेक्षकस्य ज्ञानं तु उभयोः पात्रयोः ज्ञानात् भिन्नम्—स वास्तविकस्य सङ्गमस्य अपूर्णं बोधं पश्यति [1, पञ्चमाङ्कः, स्वप्नदृश्यस्य उत्तरभागः]।

हस्तस्य पुनः शयने स्थापनं प्रेमत्यागयोः सम्बन्धस्य अत्यन्तं सूक्ष्मं रूपम्। वासवदत्तायै शीघ्रनिर्गमनमावश्यकम्, तथापि पत्युः असौकर्यं दृष्ट्वा सा निवर्तते। तस्याः स्पर्शः प्रियपरिचर्यां साधयति, किन्तु तदनन्तरं स्थिरसङ्गमः न भवति। प्रेम निकटतां जनयति, त्यागस्तस्याः स्थैर्यं विलम्बयति। स्वप्नदृश्यस्य नाटकीयता अस्यामपूर्णतायां निहिता। यदि वासवदत्ता परिचयं प्रकाशयेत्, तर्हि कथायाः रहस्यं तत्रैव समाप्तं स्यात्; यदि सर्वमुदयनस्य कल्पनामात्रं स्यात्, तर्हि तस्याः सक्रियसंयमः दृश्यो न भवेत्। वास्तविकसन्निधेः अनिश्चितबोधेन भासः उभयोरन्तरालं रक्षति। प्रेक्षकस्य कृते तदन्तरालं वेदनायाः आशायाश्च संयुक्तो विषयः भवति।

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

7. रसव्यञ्जना तथा स्मृतिचिह्नानां भूमिका

प्रेमत्यागयोर्विवेचने पात्रस्य भावावस्था सहृदयस्य रसानुभवश्च पृथक् विचारणीयौ। उदयनः प्रियायाः मृतत्वं निश्चितमिव मन्यते; वासवदत्ता तु पुनर्मिलनस्य सम्भावनां जानाति। भरतः करुणविप्रलम्भयोर्भेदे पुनःप्राप्त्यपेक्षायाः महत्त्वं निर्दिशति। तेन उदयनस्य निराशामूलकः शोकः वासवदत्तायाः अपेक्षायुक्तेन विरहेण सर्वथा समानः न भवति [5, अध्यायः 6, शृङ्गारकरुणविवेकः]।

प्रेक्षकस्य अनुभवे तु एते भावाः परस्परं सम्बध्यन्ते। उदयनस्य शोकस्य मिथ्यानिमित्तं ज्ञातमपि तस्य वेदनां निरर्थकां न करोति। पुनर्मिलनस्य सम्भावना विद्यमानापि वर्तमानदुःखं न लोपयति। अतः विप्रलम्भप्रधानस्य कथाविन्यासस्य अन्तर्गतं करुणानुभवस्य गाम्भीर्यं विकसितं भवति। प्रत्येकस्मिन् दृश्ये एकस्यैव रसस्य यान्त्रिकनिर्देशापेक्षया भावानां सम्बन्धविवेकः अधिकमुपयोगी अस्ति।

आनन्दवर्धनस्य रसध्वनिविचारे वाच्यार्थस्य सौन्दर्यं रसादिपरत्वेन परीक्ष्यते [6, 2.3–4]। वासवदत्तायाः मालाग्रथनवचनं बाह्यतः कार्यस्वीकारः, अन्तस्तु आकस्मिकपीडायाः व्यञ्जकम्। उदयनस्य साधारणप्रश्नेऽपि पूर्वदाम्पत्यस्य आत्मीयता पुनः सजीवा भवति। अल्पाक्षरं वचनं विस्तृतस्य प्रसङ्गस्य साहाय्येन बह्वर्थं सम्पद्यते।

विश्वनाथस्य अर्थव्यञ्जनाविवेचने वक्तृश्रोतृसन्निधिदेशकालचेष्टादीनां वैशिष्ट्यं महत्त्वं धारयति [7, 2.16–17]। अस्मिन् नाटके तस्य तुलनात्मकं प्रयोगक्षेत्रं सुस्पष्टम्। राज्ञः निजीवचनस्य अर्थः निगूढायाः वासवदत्तायाः श्रवणेन परिवर्तते। स्वगतवचनं अन्यपात्रेभ्यो निगूढं सत् प्रेक्षकस्य कृते भावव्याख्यानं करोति। अर्थस्य अयं विस्तारः शब्दस्य स्वतन्त्रशक्त्या सह नाटकीयपरिस्थितिमपि आश्रयति।

षष्ठाङ्के घोषवतीवीणायाः पुनर्लाभः स्मृतिं वस्तुरूपेण सन्निधापयति। पूर्वशिक्षणस्य सहवासस्य च स्मरणेन उदयनस्य अनुरागः पुनरुद्बुद्धः भवति [1, 6.3 तथा तत्सन्निहितसंवादः]। वीणा प्रियायाः स्थानं न पूरयति; सा तस्या अभावमेव अधिकं मूर्तं करोति। वस्तुनः प्राप्तिः व्यक्तेः अप्राप्तिं तीव्रयतीति अत्र अनुभूतेः विरोधः अस्ति।

चित्रफलकस्य कार्यं ततो भिन्नम्। वीणा उदयनस्य आन्तरिकस्मृतिं प्रवर्तयति, चित्रं तु अन्येषां प्रत्यभिज्ञानस्य आधारं भवति। पद्मावती चित्रितायां वासवदत्तायामावन्तिकायाः साम्यं पश्यति। अनेन निगूढः परिचयः व्यक्तिगतस्मृतेः क्षेत्राद् बहूनां प्रमाणितज्ञानस्य क्षेत्रं प्रति गच्छति [1, षष्ठाङ्कः, चित्रदर्शनप्रसङ्गः]।

कुन्तकस्य प्रकरणविन्यासविचारे प्रबन्धावयवानां परस्परोपकारित्वं तथा पुनरावर्तितस्य विषयस्य नूतनप्रस्तुतिः महत्त्वं प्राप्नुतः [8, 4.5–8]। अस्य दृष्टेः साहाय्येन माला, स्वप्नदृश्यं, वीणा, चित्रं च एकसूत्रे ग्रथितानि दृश्यन्ते। सर्वत्र वासवदत्तासम्बन्ध एव केन्द्रे अस्ति, किन्तु प्रत्येकं प्रसङ्गं प्रति तस्य रूपं परिवर्तते—गोपितसहयोगः, अनिश्चितसन्निधिः, स्मृत्युद्बोधनं, परिचयप्रकाशनं च क्रमशः विकसितानि भवन्ति।

8. प्रत्यभिज्ञानं तथा त्यागस्य फलम्

अन्तिमाङ्कस्य प्रत्यभिज्ञानं प्रेमिणोर्मिलनमात्रं नास्ति। वासवदत्तायाः गोपितः सामाजिकपरिचयः पुनः प्रतिष्ठां प्राप्नोति। आवन्तिकारूपेण अन्यैः सह व्यवहरन्ती या स्ववृत्तान्तं न कथयितुं शक्नोति स्म, सा इदानीं पूर्वसम्बन्धानां स्वीकृतिं लभते। अतः समाधानस्य केन्द्रे भावात्मकसङ्गमेन सह व्यक्तित्वस्य सार्वजनिकं प्रत्यावर्तनमपि वर्तते।

यौगन्धरायणस्य मनसि योजनासिद्धौ सत्यामपि राज्ञः प्रतिक्रियाविषयकः संशयः दृश्यते। स महिष्याः गोपनस्य कारणं निवेदयति, क्षमामपि याचते [1, 6.15 तथा उत्तरसंवादः]। एतस्माद्राज्यहितस्य सिद्ध्या सर्वं पूर्वदुःखं स्वतः निरस्तमिति निष्कर्षः न भवति। हितकारिणः प्रयत्नस्य परिणामाः व्यक्तिभिः अनुभूताः; तेषां सम्मुखे योजनाकर्तुरपि स्पष्टीकरणमपेक्षितम्।

© Copyright @ Authors

ISSN: 0976-5301
Peer Reviewed & Refereed Journal
Journal Website www.coherencejournal.in

पद्मावती वासवदत्तां ज्ञात्वा पूर्वव्यवहारस्य विषये विनयं प्रदर्शयति; वासवदत्ता तां स्नेहेन समाश्वासयति। नाटकस्य समाधानं नवीनभार्यायाः अपसारणेन पूर्वसम्बन्धस्य पुनःस्थापनं न करोति। अन्तिमे प्रयाणसङ्कल्पे पद्मावत्याः सहभागितापि स्वीकृता [1, षष्ठाङ्कस्य अन्तिमभागः]। एवं पुनर्मिलनं सम्बन्धच्छेदस्य अपेक्षया सम्बन्धसमन्वयस्य रूपं प्राप्नोति।

तथापि अन्तिमसौहार्देन पूर्ववर्तिनः भारस्य विषमता अदृश्या न भवति। आत्मपरिचयगोपनस्य दीर्घं दायित्वं विशेषतः वासवदत्तया वहितम्। तस्याः महत्त्वं सर्वथा निर्वेदावस्थायां न, निरन्तरप्रेम्णि विद्यमाने धैर्यस्य निर्वहणे अस्ति। प्राप्तस्य सुखस्य गाम्भीर्यं तस्य पूर्ववर्तिन्या वेदनयैव सिद्ध्यति।

9. निष्कर्ष

स्वप्नवासवदत्ते प्रेमत्यागयोः अभिव्यक्तिः भावोपदेशस्य अपेक्षया नाटकीयक्रियायामधिकं प्रतिष्ठिता। अज्ञातवासः आत्मपरिचयस्य संयमनं जनयति; मालाग्रथनं निगूढस्य सहयोगस्य दृश्यरूपं भवति; अप्रत्यक्षश्रवणं संशयस्य मध्ये विश्वासं स्थापयति; स्वप्नदृश्यं वास्तविकसन्निधिं परिचयाभावेन संयोजयति। एतेषु सर्वेषु वासवदत्तायाः अनुरागः अक्षुण्णः तिष्ठति, तस्य प्रत्यक्षोपभोगस्तु विलम्बितः भवति।

उदयनस्य स्मृतिनिष्ठा पद्मावत्याः सौहार्दं च प्रेमस्य बहुपक्षीयं स्वरूपं प्रकाशयतः। व्यक्तीनां वृत्तान्तज्ञानस्य भेदेन शोकः, आशा, करुणा, विश्वासश्च विभिन्नरूपेण विकसिताः भवन्ति। अन्तिमं प्रत्यभिज्ञानं तेषां भावानां समाधानं जनयति, किन्तु पूर्वानुभूतस्य दुःखस्य मूल्यं न लोपयति।

अतः भासस्य वैशिष्ट्यं त्यागिन्याः नायिकायाः निष्कलङ्कप्रतिमानिर्माणमात्रे नास्ति। स इच्छायुक्तां, दुःखानुभविनीं, प्रेमनिष्ठां, निर्णयशीलां च वासवदत्तां प्रस्तुतयति। तस्याः मौनं निष्क्रियता न भवति, तस्याः त्यागः प्रेमाभावो न भवति। प्रियस्य हितं साधयन्त्याः स्वकीयभावनां रक्षन्त्याश्च तस्याः अभिनययोग्ये जीवनव्यवहारे एव नाटकस्य स्थायि सौन्दर्यं निहितम्।

सन्दर्भग्रन्थसूची

1. भासः, *स्वप्नवासवदत्तम्*, त. गणपतिशास्त्री, सम्पादकः, अनन्तशयनसंस्कृतग्रन्थावली, सं. 15। अनन्तशयनम्: त्रावणकोरराजकीयमुद्रणालयः, 1912।
2. आर्थर् बेरिडेल् कीथः, *संस्कृतनाटकस्य उद्भवो विकासः सिद्धान्तः प्रयोगश्च* [शीर्षकानुवादः]। ऑक्सफोर्ड्: क्लैरेण्डन् प्रेस्, 1924, पृ. 103–104, 115–117।
3. अ. दा. पुसलकरः, *भासः—एकमनुशीलनम्* [शीर्षकानुवादः]। लाहौरम्: मेहरचन्दलछमनदासः, 1940, अध्यायः 7, स्वप्नवासवदत्तसम्बद्धः विभागः।
4. धनञ्जयः, *दशरूपकम्*, धनिककृतावलोकव्याख्यासहितम्, काशीनाथपाण्डुरङ्गपरबः, सम्पादकः। मुम्बई: निर्णयसागरमुद्रणालयः, 1897, प्रथमः प्रकाशः।
5. भरतमुनिः, *नाट्यशास्त्रम्*, मनोमोहनघोषः, सम्पादकः, प्रथमभागः, संस्कृतपाठः, अध्यायाः 1–27, पुनर्मुद्रणम्। वाराणसी: चौखम्बासंस्कृतसीरीज् कार्यालयः, 2003, षष्ठोऽध्यायः।
6. आनन्दवर्धनः, *ध्वन्यालोकः*, के. कृष्णमूर्तिः, सम्पादकः। दिल्ली: मोतीलालबनारसीदासः, 1982, द्वितीय उद्द्योतः।
7. विश्वनाथकविराजः, *साहित्यदर्पणः*, सत्यव्रतसिंहः, सम्पादकः, नवमं संस्करणम्। वाराणसी: चौखम्बाविद्याभवनम्, 1992, द्वितीयः परिच्छेदः।
8. राजानककुन्तकः, *वक्रोक्तिजीवितम्*, स्वोपज्ञव्याख्यासहितम्, सुशीलकुमारदे, सम्पादकः, तृतीयं संशोधितसंस्करणम्। कलकत्ता: फर्मा के. एल्. मुखोपाध्यायः, 1961, चतुर्थ उन्मेषः।

© Copyright @ Authors